

EEN PARTIJ DIE NIET OPHOUDT TE FASCINEREN

Nieuwe literatuur over de Antirevolutionaire Partij

D.F.J. Bosscher

De geschiedenis van de in 1879 opgerichte Antirevolutionaire Partij (ARP) heeft naar verhouding altijd veel belangstelling gewekt bij historici. Dat is ook niet zo vreemd, gezien de grensverleggende rol die de partij vaak gespeeld heeft, vooral in de eerste driekwart eeuw van haar bestaan. Bovendien is de ARP zich zelf steeds bewust geweest van haar historische taak en opdracht. Haar oprichter A. Kuiper verwees vaak naar de geschiedenis als inspiratiebron. In de nauwe band tussen zijn partij en haar beginselen en de Nederlandse natie, zag hij in belangrijke mate de legitimatie voor de objectief beschouwd niet erg bescheiden claims van de ARP en haar aanhang. Wie zegt de grondtoon van het volkskarakter te vertegenwoordigen en met relatief weinig zetels in de Tweede Kamer toch een prominente plaats in de landsregering opeist, kan niet anders dan de geschiedenis aan zijn zijde (denken te) weten. Kuipers achterban, en die van zijn opvolgers H. Colijn en J. Schouten, leed ook al niet aan gebrek aan historisch besef. Aan de Vrije Universiteit is de eigen geschiedenis altijd enthousiast bestudeerd en dankzij het aldaar gevestigde Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (dat zich met die eigen geschiedenis bezighoudt) is het voortbestaan van deze traditie gegarandeerd. Wie zou daar geen voordeel voor de geschiedwetenschap in kunnen zien? Het is wel van belang te waken voor een al te introverte aanpak van deze activiteiten en te zorgen voor enige concurrentie van buitenstaanders, die het begrip voor en de affiniteit met de antirevolutionaire beginselen niet zijn aangebo- ren. Wat dat betreft werkt de tijd ten gunste van grotere objectiviteit. Zelfs al is de Vrije Universiteit nog altijd het centrum van geschied- schrijving over de ARP, de band tussen de auteurs en het traditionele gedachtegoed waaruit de VU ooit is voortgekomen wordt ten gevolge van de voortschrijdende secularisatie steeds vager. Van een hindernis voor optimale objectiviteit kan niet of nauwelijks meer worden gespro- ken.

Wie mocht twijfelen of de ARP eigenlijk wel zoveel aandacht van historici verdient, zal zich na lezing van het kloeke werk *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*, onder redactie van G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak, gewonnen moeten geven.¹ Deze studie mag gelden als handboek en standaardwerk. Zij ziet er met haar harde kافت en 384 pagina's prachtig uit. Er staat geen hoofdstuk te veel in en de keuze van onderwerpen lijkt aardig afgestemd op de belangstelling van een breed publiek voor die – in het licht van moderne politieke verhoudingen – merkwaardige partij. Dit is politieke geschiedschrijving op haar best, al is de schaduwkant van het vertoon van degelijkheid ook zichtbaar, in de vorm van het ontbreken van enigerlei ambitie af te wijken van de door hang naar chronologie gekenmerkte traditionele benadering. Wat dat betreft zou deze bundel ook twintig jaar geleden gepubliceerd hebben kunnen zijn. Maar dat neemt de grote kwaliteiten van dit overzichtswerk, waaraan zeker behoefte bestond, niet weg.

Dat Kuiper weliswaar de oprichter van de partij als concrete organisatie was, maar geenszins de grondlegger van de antirevolutionaire stroming in de Nederlandse politiek, toont A. van Deursen ten overvloede aan in zijn op veel punten schitterende inleidende hoofdstuk. G. Groen van Prinsterer mag gelden als de ware 'schepper van de antirevolutionaire staatsleer'. Hij was een gedreven man en in menig opzicht een genie, qua scherpte van geest en politieke vindingrijkheid (die overigens altijd principieel gefundeerd bleef) op eenzame hoogte. Die gunstige eigenschappen hadden wel het nadeel dat hij weinig deed om een partijkader op te bouwen, dat hem als zijn krachten het begaven zou kunnen vervangen en opvolgen. Van Deursen presenteert de opkomst, schijnbaar uit het niets, van Kuiper, de man die de haast ten dode opgeschreven antirevolutionaire stroming redt en zelfs uitbouwt tot een formidabele politieke macht, bijna als een mirakel. In een paragraaf met de titel 'De ongedachte wending' spreekt Van Deursen over de geschiedenis die 'de spot met ons drijft', door eerst de conclusie dat het einde nabij moest zijn te doen trekken en dan met Kuiper op de proppen te komen. 'Kan het werkelijk zo gaan in de geschiedenis, dat de keten van oorzaak en gevolg ineens wordt doorbroken en een totaal onvoorspelbare gebeurtenis beslissende invloed neemt op de toekomst?' Hier lijkt de auteur zich toch een beetje te hebben laten meeslepen door zijn kennelijke waardering voor de beweging die hij beschrijft. Staat de geschiedenis niet bol van dit soort wendingen? In elk eerstejaarscollege voor historici zijn doorbrekingen van de keten van oorzaak en gevolg een belangrijk thema. De werkelijkheid tart immers elke fantasie? En wat Kuiper betreft valt er bij nadere beschouwing – ook van Van Deursens hoofdstuk – nog wel iets af te dingen op het gebrek aan logica dat zijn opkomst zou hebben vertoond. Hij was een zeer ambitieus man, rond het

midden van de jaren 1860 'bekeerd' tot aanhanger van Groen, volgens een niet erg onlogisch patroon van wisselwerkingen. Kuyper was denker en doener tegelijk. Hij bleek in staat medestanders te enthousiasmeren, zonder degenen die zijn tegenstanders bleven, beducht als zij waren voor al te radicale ingrepen op politiek en kerkelijk gebied, volkomen van zich te vervreemden. De tijd vroeg om een plan voor invulling en concretisering van wat al lang in de lucht hing als een noodzakelijke hervorming van de kerkelijke en de politieke leer en organisatie. De man die het kon dragen stond op, omdat hij wist daarvoor de talenten te bezitten. Voorwaar niet zo'n groot wonder!

Diverse hoofdstukken in dit fraaie boek (van R. Janssens, Kuiper, Harinck, J. P. Stoop en H.-M. ten Napel) geven de organisatorische ontwikkeling van de ARP in de loop der jaren uitstekend weer. Doordat de auteurs de achtergrond waartegen de ARP en de Christelijk-Historische Unie (CHU) zichzelf steeds opnieuw dienden te legitimeren in de juiste dosering inkleuren, doet zich vrijwel nergens het probleem voor dat sommige andere partijgeschiedenissen moeilijk te verteren maakt: een overmaat aan feiten, aan summier geschetste acties van bestuurslichamen die schijnbaar zonder dieper motief allerlei besluiten nemen, aan personen die elkaar vliegen afvangen en naar het politieke leven staan en (daardoor) aan een soort dorre irrationaliteit. De antirevolutionairen die hier de revue passeren zijn redelijke mensen met logische doelen in het leven, al is het niet altijd makkelijk de idealen van toen vanuit het heden op waarde te schatten. Hoofdstukken van H. van Spanning en W. Fieret over respectievelijk het ontstaan van de CHU en de verhouding tussen de ARP en de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) vullen de meer organisatorisch georiënteerde hoofdstukken inhoudelijk aan. Maar zelfs met deze verdieping van de stof blijft de lezer van vandaag af en toe met een gevoel van vervreemding zitten. Waarin zat nu bijvoorbeeld *werkelijk* de noodzaak tot het stichten van een CHU naast de ARP? Het verschil in karakter tussen Kuyper en A.F. de Savornin Lohman, hun tegenovergestelde ideeën over de kiesrecht-kwestie, hun gedachten over volksinvloed versus partij-invloed, hun uiteenlopende visies inzake de mogelijkheid concrete politieke standpunten af te leiden van het Evangelie – al deze elementen in het verhaal komen opnieuw uitgebreid aan bod, maar ook in dit boek blijft het tobben met een overtuigende uitleg waarom er beslist een nieuwe partij diende te komen. Is het mogelijk dat sommige historische ontwikkelingen zozeer van willekeur en toevalligheid aan elkaar hangen, dat er aan een relaas dat overtuigt in die zin dat de lezer begint te begrijpen dat het zo heeft moeten gaan, eenvoudigweg niet te beginnen valt? Dit soort vragen gelden a fortiori de sterk theologisch gefundeerde twisten tussen de ARP en de groepen die uiteindelijk de SGP zouden oprichten. Het

lijkt soms alsof G.H. Kersten en de zijnen 'de aloude beginselen' zo verabsoluteerden dat zij meenden het eenvoudigste denkwerk over concrete politiek in een snel veranderende wereld te kunnen staken, als het met de lippendienst aan de meest orthodoxe Evangelieopvatting maar goed zat.

Over die snelle veranderingen op het wereldtoneel gesproken, een punt van kritiek op het boek van Harinck en de zijnen zou toch wel kunnen zijn dat het zacht gezegd niet overloopt van verwijzingen naar en beschouwingen over een snel aan hevigheid winnende strijd op wereldschaal tussen grote ideologieën, waartegenover de ARP met haar nuchter beschouwd universele pretentie positie moest kiezen. Ook wie niet kiest, of een keus uitstelt, maakt een keus. Pas het hoofdstuk van Bak over de ARP tijdens de Tweede Wereldoorlog gaat expliciet in op de vragen die zich als gevolg van de confrontatie van totalitaire denkwereelden aan de ARP opdrongen. In deze zeer verhelderende bijdrage wordt het hele verhaal over een partij die zich niet opzij laat schuiven door een illegaal regime, nog eens tot in details uit de doeken gedaan. Helaas krijgt ook Bak, die verder laat zien heel onbevangen en kritisch naar de ARP te kunnen kijken, geen ondubbelzinnige veroordeling van het slappe gedrag van Colijn uit zijn pen. Waar hij verder zonder meer positief schrijft over degenen die wel de rug recht hielden, blijft hij wat Colijns gedrag betreft steken in vaagheid. Hoe zou het toch komen dat zelfs een paragraaf die toch begint met de heldere vraag 'hoe sterk was Colijns ruggengraat eigenlijk?', weer moet eindigen in de dankbare constatering dat de oud-premier er toch maar in slaagde in een artikel in *De Standaard* zover te gaan dat die krant door de bezetter een verschijningsverbod van acht weken opgelegd kreeg. Van een vroegere premier die altijd een behoorlijk grote mond had gehad over de trots van onze natie, had toch meer verwacht mogen worden dan dat hij de Duitsers na lang gearzel eindelijk een beetje tartte met een krantenstukje? Het bewijs voor de stelling is heel eenvoudig te leveren aan de hand van wat er in zijn eigen kring toen reeds al dan niet besmuikt over Colijn werd gezegd. Maar merkwaardigerwijs is meer dan een halve eeuw na dato de officiële geschiedschrijving van de ARP nog steeds niet toe aan een onverbloemde veroordeling. Verder valt er op dit hoofdstuk werkelijk niets aan te merken. Bak richt een fraai monument op voor de zich in de oorlogsjaren snel transformerende partij. Gelukkig kreeg een groep jongeren nadat de oude Colijniaanse garde monddood was gemaakt de overhand in de ondergrondse ARP, die na haar verbod door de bezetter in eigen kring werd aangeduid als P.O. ('Politieke Organisatie'). Dankzij illegale kranten als *Vrij Nederland* en *Trouw* (het blad dat uiteindelijk ging fungeren als centrum van het antirevolutionaire verzet) bleef de vlam van de ware verzetsgeest branden en kwam het hele volksdeel fier

door de oorlog. Bak slaagt erin het raadsel Jan Schouten (een Colijn-adept die niettemin het vertrouwen van de jongeren genoot en na de oorlog de partij ging leiden) te verklaren. Zijn slachtofferschap (Sachsenhausen, Mauthausen) was een bron van legitimatie. Hij kon tegelijk Colijn verdedigen en de jongeren in toom houden. Of dit de ARP veel goed heeft gedaan, is natuurlijk de vraag. Het kwam niet tot een fusie met de CHU en zo kwam er wel meer niet van de grond. Tot 1952 moest de ARP oppositiepartij zijn, zolang er niet radicaal afstand werd genomen van een verleden dat grotelijks door Colijn was bepaald.

J.-J. van den Berg komt alle lof toe voor zijn stuk over de ARP als Evangelische Volkspartij. Hij schetst hoe in de ARP de in de naoorlogse jaren geforceerd gedempte spanning tussen diverse stromingen steeg. Alleen de oppervlakkige waarnemer – die Van den Berg niet is – huldigt in dit verband het zwart-witte beeld van een linkse versus een conservatieve groep. Een machtsstrijd was deel van de controversie en tal van ‘evangelische’ standpunten kunnen bezwaarlijk als progressief worden aangemerkt. Maar het is waar dat zich in de ARP in de periode tussen 1955 en 1973 een omslag in vooruitstrevende richting voltrok, waarbij de ‘radicalen’ (die na de vorming van het eerste kabinet-Van Agt in 1977 naar voren kwamen in de nieuwe gedaante van ‘loyalisten’) een opvallende rol speelden. Waar is deze stroming eigenlijk gebleven in het CDA? Anno 2002 is het na acht jaar oppositie niet erg duidelijk meer of, en zo ja, hoe deze partij gelaagd en/of anderszins opgedeeld is in verschillende denkrichtingen.

R. Janssens, een van de auteurs van de hierboven besproken bundel, promoveerde in 2000 bij prof. dr. G.J. Schutte aan de Vrije Universiteit.² Zijn proefschrift over het ontstaan van de ARP in de periode 1850-1888 was de basis voor zijn bijdrage aan *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*. Het is een doorwrochte, wel goed geschreven maar toch niet eenvoudig te lezen studie, van de hand van iemand die zich merkbaar aangetrokken voelt tot het gedachtegoed van het Gereformeerd Politiek Verbond (dat samen met de Reformatorische Politieke Federatie onder de naam ChristenUnie deelnam aan de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002). Dit boek heeft door zijn rijkdom aan feiten en namen iets hermetisch voor wie deze wereld niet van binnenuit kent – erkend moet echter worden dat de kracht van een studie als deze juist ligt in royale, gedetailleerde vermelding van wat nu juist niet van nationaal belang was.

Janssens wil onderzoeken, ten eerste, of de oprichting van de ARP het sluitstuk dan wel het begin was van een ontwikkeling – kreeg kader-vorming haar bekroning of kon er pas werkelijk van kadervorming sprake zijn nadat de partij haar organisatorische vleugels begon uit te slaan? – en, ten tweede, of grondige bestudering van de vroege geschie-

denis van de ARP vanuit een meer lokaal en regionaal perspectief wellicht minder dan het reeds bekende onderzoek een indruk geeft van gebeurtenissen die vanuit een landelijk centrum (*top-down*) werden gestuurd. Janssens laat met zijn uiterst zorgvuldig opgezette en voorbeeldig uitgevoerde onderzoeken inzake de kiesdistricten Groningen, Gouda, Goes, Sneek en Amersfoort de regels die A.A. de Jonge ooit heeft geformuleerd voor 'ideale' partijgeschiedschrijving (gekenmerkt door een integrale aanpak in een nationaal perspectief) bewust voor wat zij zijn. Toch kan niet zonder meer sprake zijn van een door-en-door vernieuwend boek. De opvattingen van De Jonge zijn door H. Blom (lokaal verzuilingsonderzoek aan de Universiteit van Amsterdam) en anderen al eens eerder gerelativeerd. Deze kanttekening doet echter niets af aan de betekenis en de waarde van Janssens' proefschrift.

Het is moeilijk de conclusies van Janssens kort samen te vatten, gebaseerd als zij zijn op heterogeen materiaal dat op zijn beurt een zeer heterogeen gezelschap van mensen, met bepaald uiteenlopende politieke opvattingen, reflecteert. Maar de verdiensten van het uitgangspunt van deze studie staan buiten kijf. Van de oprichtingsdatum van de ARP, 3 april 1879, die tot dusver in de geschiedschrijving naar voren kwam als een groots moment, blijft niet veel meer over dan een (zoals blijkt indertijd al niet veel indruk makende) formele bekrachtiging van allerlei eerdere ontwikkelingen. En ook het beeld van een partij die na deze lancering aan een steeds meer mensen enthousiasmerende zegetocht begon, blijkt ernstig aan revisie toe. (Onder meer) afhankelijk van de manier waarop in elk district bondgenoten werden benaderd en gerekruteerd, waren er electorale successen of bleven deze nog enige tijd uit. Wel valt te constateren dat de eenheid tussen kiesverenigingen en centrale partijorganisatie vanaf 1879 in elk opzicht toenam, waarmee het nut van Kuypers inspanningen eens te meer vast komt te staan. De partij en haar basiseenheden raakten steeds meer op elkaar georiënteerd en leerden van elkaar. Niet de *top-down*-benadering, maar voortdurende interactie op voet van een gemeenschappelijk gevoel voor wat politiek opportuun was, kenmerkte de geleidelijke uitbouw van de ARP.

J.P. Stoop, eveneens een auteur van het eerdergenoemde ARP-handboek, promoveerde ook bij Schutte (in 2001), op een proefschrift dat op zeer (te?) systematische wijze de geschiedenis van de ARP in het interbellum behandelt.³ Het begrip 'interbellum' wordt zeer strikt afgegrensd en betreft dus puur de periode 1918-1940. Stoop is geen man van weidse beschouwingen, maar kwijt zich niettemin vakkundig van de taak die hij zichzelf stelt: een uitputtend overzicht van alle kwesties die de ARP bezighielden, aangevuld met wat er te vertellen valt over de mannen die leiding gaven en over hun onderlinge verhouding.

Het spreekt vanzelf dat de positie van Colijn een belangrijk thema is in dit boek. H. Langeveld, de biograaf van Colijn en copromotor bij dit proefschrift, heeft in het eerste deel van zijn biografie (het tweede wordt hopelijk aan het eind van 2003 gepubliceerd) al veel gras voor Stoops voeten weggemaaid.⁴ Toch slaagt laatstgenoemde er wel degelijk in vanuit het perspectief van de meer algemene partijgeschiedenis belangrijke accenten te zetten. Het beeld dat hij schetst is er een van een haast paradoxaal samengaan van principiële verzwakking en electorale versterking. Was Kuypers aan het eind van zijn leven al flink behoudender geworden, wat vooral op sociaal gebied doorklonk en de ARP geen goed deed, het overgaan van het leiderschap op Colijn deed de partij in een nog meer behoudende hoek belanden. De kiezersgunst kwam daarmee niet noodzakelijkerwijs op het spel te staan, want de tijdgeest – bepaald door teloorgang van vertrouwen in de overheid, internationale spanning en economische problemen – was nu eenmaal bevorderlijk voor de groei van het ontzag voor sterke mannen. Colijn was zo'n man en genoot van de taak die hem werd toebedacht. Waarmee niet gezegd zij dat hij niet oprecht bezorgd was over verminderende sociale en politieke cohesie. Het tanen van het overheidsgezag, dat bijvoorbeeld door de muiterij op de kruiser 'De Zeven Provinciën' onder ieders aandacht kwam, was hem een doorn in het oog. Hoe gingen Colijn en zijn partij daarmee om? De partij als zodanig is nooit in de verleiding gekomen in de strijd tussen communisme/socialisme en nationaal-socialisme/fascisme te kiezen voor de rechtse totalitaire ideologie als het kleinste kwaad. Daarvoor was zij door decennialange bezinning op het eigen gedachtegoed en Kuypers concrete politieke leer te zeer geïmmuniseerd tegen welke goddeloze heilsleer dan ook. Maar een partijaanvoerder als Colijn, met zijn specifieke opvatting van leiderschap, ontkwam toch niet helemaal aan bewondering en respect voor types die het klaarspeelden zich van democratische beperkingen weinig of niets aan te trekken en hun land min of meer op orde kregen. De vergelijking die Stoop maakt tussen de reactie van Colijn op de muiterij van 1933 en die van A. Anema (Eerste-Kamerlid voor de ARP), geeft ogenschijnlijk aanleiding van serieuze discrepantie te spreken. Helaas schrikt Stoop terug voor het doen van stellige uitspraken en conclusies, die de lezer zouden helpen de hoofdfiguren in zijn relaas en hun doen en laten wat beter te plaatsen. Al te vaak laat hij de feiten zonder nadere duiding zijnerzijds voor zichzelf spreken. Bijvoorbeeld in dit 'debat' (als het dat was) tussen Colijn en Anema zou een afmaker van auteurszijde zeer van pas zijn gekomen.

Een van de verdiensten van het boek van Stoop is dat de auteur ook vrij stelselmatig de positie van de ARP in een aantal tot dusver wat minder vaak en minder intensief – of uitsluitend in meer obscure publicaties –

behandelde vraagstukken onderzoekt. Over de ARP en bijvoorbeeld het corporatisme en (andere) sociaal-economische kwesties, de dienstplicht en bepaalde zedelijke thema's is globaal al het nodige bekend, maar hoe zit het met de ARP en zoiets als het antisemitisme? De paragraaf die Stoop daarover schrijft is, hoewel qua slotsom toch ook weer enigszins vrijblijvend, zonder meer belangwekkend. De ARP kon principieel niet anders dan de jodenhaat fel bestrijden. Zij deed dit als partij en tal van antirevolutionairen deden het als personen. Dit ging wel samen met een in de praktijk niet overdadige solidariteit met de joden uit Duitsland die in hun nood hun toevlucht tot Nederland zochten. Colijn voerde aan dat een ruimhartig toelatingsbeleid ongewenst was, omdat dit een toename van het antisemitisme met zich mee zou brengen. Dit schijnheilige argument volstond – als wij Stoop mogen geloven – om de ARP verder geen vragen te laten stellen; maar waarom *zegt* de auteur toch nergens met zoveel woorden dat het hypocriet was?

Al met al is Stoops dissertatie een zeer welkome aanvulling op wat er eerder aan literatuur over deze intrigerende en fascinerende, want zo oer-Nederlandse en daardoor in de wereld unieke partij is verschenen.

Een buitenbeentje in de reeks hier besproken boeken is *De val van een bergredenaar* van R. Bouwman, over het politieke leven van W. Aantjes.⁵ Reden om het toch maar kort te releveren is dat het veel zegt over de ARP na de Tweede Wereldoorlog. Want hoewel het draait om een individu en diens carrière in de politiek, is het ook een studie over de manier waarop de ARP politieke vraagstukken benadert en politici beoordeelt en herbeoordeelt op méér dan hun functioneren in bijvoorbeeld de Tweede Kamer. Als één ding opvalt in Aantjes' loopbaan, dan is het de (voor buitenstaanders) complexiteit van het netwerk 'ARP' en de vanzelfsprekendheid waarmee men binnen dat netwerk een zoon van het eigen huis weer zijn plaats liet vinden, nadat hij door omstandigheden die te vergeven werden geacht, van het rechte pad was afgedwaald. Over wat Aantjes te verwijten viel is al zoveel gezegd. Alles draait om de vraag hoeveel fouten een mens mag maken zonder fout te worden. Mij dunkt dat de historicus niemand een dienst bewijst door eerst maar gewoon mee te roepen met de massa dat Aantjes fout was en daarna, nadat het beeld gekanteld lijkt te zijn, het woord rehabilitatie al even gemakkelijk in de mond te nemen.

Bouwman schreef zijn boek voordat hij het plan had erop te promoveren. Nadat hij advies had gekregen er een dissertatie van te maken, kreeg het zijn definitieve vorm. *De val van een bergredenaar* is bij vlagen ronduit meesterlijk. De auteur heeft een prachtige hand van schrijven en fileert de figuur Aantjes meedogenloos en toch vol professioneel begrip voor diens drijfveren en 'handicaps', als dit laatste woord

van toepassing mag zijn. In het algemeen gesproken zou een mens zich alleszins mogen verheugen te zijn opgegroeid in het orthodoxe antirevolutionaire milieu van het vooroorlogse Bleskensgraaf. In de gegeven situatie was het voor iemand als Aantjes een probleem, meer dan een voordeel. Aantjes was niet vrij van opportunisme en vooral rond zijn 'vlucht' uit Duitsland heeft hij dingen gedaan die een wijzer en beginselvaster (of juist minder beginselvast) mens zou hebben nagelaten. Maar het beeld dat Bouwman schetst is toch in de eerste plaats dat van een menselijke tragedie in vestzakformaat, die alleen door de loop der geschiedenis (de carrière die Aantjes daarna maakte in de politiek) kon uitgroeien tot het Hollandse drama dat de politiek even op haar grondvesten deed schudden. 'Nature' en 'nurture' van Aantjes bleken een uiterst lastig mengsel; lastig voor hem en lastig voor degenen die moeten oordelen. Al met al kan noch van een fout mens, noch van een latere rehabilitatie sprake zijn. Het blijft onvergeeflijk dat Aantjes de Germaanse SS als vehikel naar de vrijheid heeft gebruikt en de vraag of hij het middel inderdaad met een loepzuiver doel heeft gehanteerd, is bovendien onbeantwoord, zoals Bouwman duidelijk maakt. Dan valt er dus niets te rehabiliteren. Maar er is meer voor nodig om iemand als 'fout' weg te werpen. Eigenlijk is alleen iemand die in soortgelijke omstandigheden heeft verkeerd en toen geen enkele steek heeft laten vallen, daartoe gerechtigd.

Historisch interessanter dan de jeugdzonden van Aantjes, die alleen door het lange verzwijgen een valkuil konden worden, is zijn rol als bruggenbouwer tussen de ARP en de PvdA en de repercussies die zijn optreden als fractievoorzitter in de partij teweegbracht. Er is door commentatoren die zich vastbeten in het opportunisme van Aantjes wel gesuggereerd dat hij vooruitstrevend deed om onthullingen die vroeg of laat zouden komen, ongeloofwaardig te maken, of om dan het bewijs voorhanden te hebben dat hij de verkeerde neigingen van vroeger had afgeschud. Aantjes stak echter als 'bergredenaar' meer zijn nek uit dan nodig was om van zijn goede trouw, in het licht van een verzwegen verleden, te getuigen. En ook meer dan goed was voor een zo laat mogelijk bekend worden van de duistere feiten. Een minder als 'links' geprofileerde Aantjes zou zijn geheimen langer hebben kunnen bewaren. Het staat wel vast dat de ergernis die zijn sympathie voor het beleid van de PvdA in de ARP wekte, heeft bijgedragen aan zijn ondergang. Toch was hij tegenover Den Uyl en de zijnen verre van slaafs. Ook dat maakt Bouwman duidelijk en ook dat pleit tegen de theorie die wil dat Aantjes 'eens opportunist, altijd opportunist' is geweest.

Over allerlei kopstukken (onder anderen W. Berghuis, B. Biesheuvel, J. Boersma en het 'linkse' drietal S. Faber, J. van Houwelingen en J.N. Scholten) doet Bouwman uiterst boeiende en in verscheidene opzichten

onthullende mededelingen. Laat niemand denken dat antirevolutionairen zichzelf wegcijferende types waren. Persoonlijke ambities waren maar al te vaak vervlochten met het politieke streven, als zij dat al niet overheersten. Tal van hanengevechten worden door Bouwman trefzeker en in soms ontluiserend detail beschreven.

Zijn studie is meer dan een boek over Aantjes en de ARP. Zij voorziet ook als schets van de politieke zeden in het Nederland van de jaren zeventig in een behoefte. Wat Bouwman bijvoorbeeld te melden heeft over J.M. den Uyl en A.A.M. van Agt verdient de volle aandacht van historici die zich verdiepen in de geschiedenis van KVP (CDA) en PvdA. Heel mooi werk, dit proefschrift.

In een tijd die gekenmerkt wordt door een enorm gebrek aan principiële debat – moge het optreden van de op 6 mei 2002 zo tragisch om het leven gebrachte Pim Fortuyn aan dit tekort definitief een eind hebben gemaakt! – zijn de hier besproken boeken een bron van inspiratie. De ARP zocht de discussie en ontleende er zelfs haar zelfrespect en haar kracht aan. Zij was een kleine partij, die zich haar kleinheid misschien te weinig bewust was – op bepaalde momenten moesten aanspraken op het spelen van de eerste viool wel irritatie wekken – maar zich er tenminste ook niet door liet temperen. Aan timide partijen heeft de politiek geen behoefte. En timide is de ARP in de verste verte nooit geweest.

noten

¹ George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak, red., *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*, Hilversum, 2001.

² Rienk Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888*, Hilversum, 2001.

³ J.P. Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatskunde'. *De Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum*, Hilversum, 2001.

⁴ Herman Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944*. Dl. 1: 1869-1933, z.pl. [Amsterdam], 1998.

⁵ Roelof Bouwman, *De val van een bergredenaar. Het politieke leven van Willem Aantjes*, Meppel, 2002.